

torical research. Zb sciences works: in 2 ch. K .: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine]. CH. 2. S. 120-126.

Der ukrainische Hunger Holocaust. Eine Dokument, hrsg. und eingeleitet von Dr. Zlepko. Sonnenbühle. 1988. 309 s.

Кондратюк В. С.

УДК 929:Куріс

РОДИНА КУРІСІВ НА ТЛІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ У ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена представникам відомої в південноукраїнському регіоні родини Курісів, які відіграли важливу роль в суспільному, економічному й культурному житті краю. На основі архівних джерел та історіографічного доробку попередників зроблений аналіз господарської діяльності Курісів за основними галузями, визначений рівень їхньої адаптації до модернізаційних змін у економіці. Окреслена роль і значення Курісів в соціально-економічному розвитку Південної України.

Ключові слова: *Іван Іраклійович Куріс, дворянство, господарська діяльність, маєток, лісорозведення, Курісово-Покровське.*

Одним із напрямків історичної науки в Україні є вивчення соціальної історії, у центрі якої знаходиться життя людини. Складовою соціальної історії є історія повсякденності, яка передбачає вивчення життя конкретних людей, родів, соціальних груп, станів. Саме через їх життя і діяльність, а не через державу, ідеологію, партійну чи революційну діяльність, історики намагаються осмислити історію України у всій її складності та варіативності. Це дозволяє з'ясувати як функціонує структура суспільства, відбувається соціальний контроль, як суспільство захищає себе від неприйнятних структурних змін, передає знання, досвід від покоління до покоління, здійснює процес саморегуляції та трансфор-

маційного поступу. Через велику кількість дрібних фактів методи соціальної історії показують суспільні зв'язки, які формують цілісну картину будь-якої події. Здатні вони прислужитися й у вивченні соціально-економічної історії.

Історичний розвиток Південної України XIX – початку XX ст. був тісно пов'язаний із еволюцією поміщицького землеволодіння та землекористування. Незважаючи на значну кількість літератури, так чи інакше присвяченої питанням аграрної історії другої половини XIX – початку XX ст., існує певне коло малодосліджених тем. Однією з них є продовження дослідження проблеми господарської діяльності відомих дворянських родин на півдні України, визначення позитивних і негативних явищ й шляхів розвитку їхнього землеволодіння, окреслення внеску окремих представників у прогресивний розвиток краю. Визнаним серед наукової спільноти фактом є те, що упродовж другої половини XIX – початку XX ст. у Південній Україні важливе місце в економічному, політичному, культурному та громадському житті посідали різні за національним складом дворяни-землевласники: Аркаси, Гіжицькі, Інглезі, Ерделі, Кочубеї, Куріси, Потоцькі, Раллі, Скаржинські, Строганови, Стурдзи та інші. Більшість з цих родин не були українського походження, водночас ще з кінця XVIII ст., керуючись силою обставин, вони все більше інтегрувалися у місцеве життя, зосереджуючи у своїх руках провідні політичні, економічні й культурні позиції на півдні України.

Саме таким є відомий дворянський рід Курісів, що мав грецьке походження й прославився своїми діяннями в політичній, військовій, економічній, громадській, культурній сферах в Південній Україні, сприяючи її розвитку як одного з найбільш прогресивних регіонів держави. Він виступає як цілісна соціокультурна система, суб'єкти якої, укорінившись в суспільній структурі Російської імперії, відігравали важливу роль у житті регіону, а їхні діяння були відомі навіть далеко за межами всієї держави. Одним з напрямків є господарська діяльність представників роду Курісів, що тісно переплітались з соціально-економічним та культурним піднесенням півдня України. Найбільш потужно вона проявилась вже в другій половині XIX століття й була пов'язана із такою знаковою постат-

тю як Іван Іраклійович Куріс. Саме в його особі громадськість знайшла невтомного керівника місцевого дворянського осередку, талановитого господарника, ентузіаста, раціоналізатора відомих форм і методів господарювання, масштаби діяльності якого і різноманіття занять, вражали як сучасників, так і нащадків.

Пропонована стаття є продовженням циклу статей з історії дворянського роду Курісів в розвитку Південної України і має на меті доповнити картину просопографічного портрету цієї родини на основі залучення нововиявлених і маловідомих українських та російських архівних матеріалів, а також друкованих матеріалів та історіографічного доробку попередників.

Радянські історики оминали повсякденне життя великих землевласників як неважливе й другорядне при реконструкції історичного минулого. Обмежена рамками догматичного «матеріалістичного розуміння історії», радянська історіографія історії Південної України розглядала дворянство як безпосередню опору царського режиму, в інтересах якого в краї запроваджувався феодално-кріпосницький устрій.

Сьогодні інтерес до історії місцевого дворянства, як науковий, науково-популярний, так і особистий, що проявляється в зацікавленні питаннями власного родоводу, значно виріс. Пошук нових підходів до вивчення історичної дійсності, характерний для вітчизняної науки останнього десятиліття, спричинив увагу сучасного дослідника до людини в історії, до соціальної історії та мікроісторії, вивчення побутового життя та традиційних уявлень окремих суспільних груп. Значний внесок у вивчення соціальної природи поміщицького землеволодіння, матеріально-виробничої бази господарств, землеволодіння, землекористування та системи організації господарства, торговельно-промислової діяльності поміщиків в останні десятиліття здійснили вітчизняні дослідники М. Башли [2; 3], Ю. Константинова [11; 12], О. Лобко [16], Н. Темірова [23; 24], Л. Циганенко [26], Т. Чубіна [27] тощо. Багатьом історикам притаманна концентрація дослідницьких зусиль на вивченні складових аспектів дворянської тематики за регіональною, персонологічною, хронологічною чи проблемною ознаками. У такому зрізі представники роду Курісів потрапляли в поле зору

дослідників різних напрямків, хоча й не були суб'єктами комплексних спеціальних досліджень. Серед широкого загалу популяризацією роду Курісів та вивченням їх діяльності у різних сферах життя займалися як аматори, краєзнавці, журналісти, так і науковці-історики, зокрема, В. Абрамов [1], автор даної статті [8-10], Р. Красюков [13], О. Музичко [19], О. Пеший [21; 22], В. Хмарський [25], та інші. Ці дослідження дозволили повернути пам'ять про родину Курісів в ландшафт історичної науки та суспільної пам'яті, відновити справедливість щодо визнання гідного доробку провідних суб'єктів історичного процесу. До сьогодні найбільш комплексним історичним дослідженням родини Курісів залишається праця В. Михальченка й О. Сивиріна [18].

Аналіз наукової літератури із зазначеної проблеми дослідження засвідчує, що формування історіографії сім'ї Курісів бере початок від середини ХІХ століття й триває дотепер. Процес її формування охопив три історичні періоди, й відповідно до цього матеріали можна розділити на публікації до 1917 року, радянську історіографію, публікації представників українського зарубіжжя та праці, видані після 1991 року. В кожному з цих блоків були розкриті окремі сюжети, присвячені зазначеній темі, проте актуалізована інформація не завжди рівноцінна й системно представлена.

Упродовж ХІХ ст. приватне землеволодіння на півдні України являло собою величезні латифундії, які міцно утримувались в руках невеликого кола найвпливовіших і найбагатших родин у більшості різного національного походження. Дворянський прошарок залишався найпотужнішим землевласником на території України. В його власності було 65,6% поміщицьких земель [16]. Все сільське населення напередодні скасування кріпосного права складалося із поміщицьких та державних селян, орендарів поміщицьких та державних земель – чиншовиків та вільних людей, численних колоністів та поміщиків. Зіставлення даних поземельного обстеження кінця ХІХ ст. показує істотне скорочення після селянської реформи 1861 року дворянського землеволодіння, викликане збитковим веденням господарства, аграрною кризою, виступами селян тощо.

Сільське господарство України в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття характеризувалося загальним розвитком га-

лузі, заснованим на ринкових засадах. У південних українських губерніях ці процеси мали деякі особливості, що виділяли його з-поміж інших регіонів не лише України, але й Російської імперії загалом. Історичний розвиток Південної України в зазначений час був тісно пов'язаний із еволюцією поміщицького землеволодіння та землекористування. Селянська реформа 1861 р. в Російській імперії створила умови для розвитку ринкових відносин і подальшого їх проникнення в сільське господарство. Торкнулися ці зміни і господарської діяльності Курісів, вимагаючи від них адекватної відповіді на нові вимоги часу, бо консервація старих форм і методів господарювання неминуче призводила до регресу і деградації поміщицьких маєтків, зменшення їх прибутків, проблем у взаєминах із підлеглими селянами.

Початок господарської діяльності на півдні України був покладений представником цього роду, відомим «суворовським героєм» Іваном Онуфрійовичем Курісом ще в останній третині XVIII ст. Перебуваючи на військовій службі, він був учасником Кінбурнської та Ізмаїльської битв, брав участь в облозі й захопленні Очакова, проявив неабияку мужність та хоробрість у багатьох військових операціях разом з О. В. Суворовим [9; 18]. Після отримання статусу кавалера Георгієвського Хреста, йому подарували не лише родове дворянство, а й землі на завойованих у Османської імперії територіях. Саме так доля привела Івана Куріса, а далі й багатьох його нащадків на землі Південної України. На отриманих територіях він заснував своє нове помістя Покровське, а пізніше ще два села по сусідству – Каїри та Олександрівку (Нетребівку). Зайнявши гідне місце серед одеського аристократичного товариства, Іван Онуфрійович придбав у місті нерухомість, а в 1828 році територію у розмірі кількох десятків десятин землі, яку іменували «хутір генерала Куріса» [18, с. 42]. В тому ж році було утворено Товариство сільського господарства Південної Росії, метою діяльності якого став розвиток сільського господарства краю, збільшення обсягів виробленої продукції, розповсюдження культури землеробства і прогресивних шляхів вирощування худоби [4]. У його діяльності І. О. Куріс побачив серйозну перспективу проникнення капіталістичних відносин у сільське господарство,

яке визначало динаміку всього суспільного розвитку тогочасного суспільства. Виробництво сільськогосподарської продукції у власних маєтках з її подальшим продажем у місті стали справою, яка обіцяла принести очевидний економічний зиск. В першу чергу він вирішив побудувати «планові магазини з службами» на території поблизу свого хутора. Однак через епідемію чуми в Одесі, а згодом смерть молодшого сина Олександра, ці плани залишилися нездійсненими. Проте в селі Покровському він встиг розпочати і в тій чи іншій мірі завершити будівництво маєтку, господарських споруд, церкви, посеред степу та на схилі пагорба висадити ліс і розбити парк [5, с. 257].

Серед нащадків І. О. Куріса середній син Іраклій Іванович, після виходу у відставку з військової служби в 1837 р., оселився в своєму помісті та продовжив його удосконалювати, побудував вітряний млин, будинки для переселенців, поновив палац. Йому належить організація кінного заводу до якого постачали племінних коней з кращих заводів Російської імперії. Кількість поголів'я сягала близько 200 коней. Продовжив він справу батька по озелененню місцевості, висаджуючи щороку нові насадження з різних порід дерев. Вимагав Іраклій Іванович також від селян обсаджувати деревами власні земельні ділянки. Хоча доля відвела йому лише 47 років життя, однак останній його період він присвятив саме заняттям у сільському господарстві в своєму маєтку с. Курісово-Покровське. Згодом його справу продовжила дружина Любов Станіславівна, а далі син Іван Іраклійович, якому судилося стати чи не найбільш відомим представником цього роду.

Іван Іраклійович Куріс був відомий не лише в Херсонській губернії, а й далеко за її межами [1; 10; 21; 22]. Знання, досвід і харизма цієї особистості вражають. Маючи різнопланові інтереси, він зумів і без військової служби проявити себе в багатьох сферах суспільного життя: в банківській – був головою Торгово-промислового банку та членом наглядового комітету Земського банку Херсонської губернії; в громадській – організатором різних клубів (Чорноморського яхт-клуба, Кримського-Кавказького гірського клубу); в науковій – дійсним членом, а згодом і головою наукових товариств (Одеське товариство історії і старожитностей, Імператорське товариство сільського господарства Південної

Росії). З появою земських установ Іван Іраклійович став активним діячем місцевих виборних органів, прославився як відомий колекціонер та меценат, власник багатьох колекцій творів мистецтва, картин, нумізматичних зібрань тощо. Багато років він виконував обов'язки предводителя дворянства Херсонської губернії, зарекомендувавши себе на цій посаді якнайкращим чином.

Як господарник Іван Іраклійович багато зробив у своєму маєтку. Він зумів перетворити його на зразкове господарство, що вирізнялося з поміж інших не лише грандіозною будівлею у східному стилі, а й тими прогресивними методами господарювання, які ставали прикладом для наслідування серед багатьох сучасників. У той час спосіб організації господарства, головним чином, залежав не стільки від розмірів володінь, скільки від індивідуальності самих господарів. Впродовж другої половини ХІХ століття І. І. Куріс належав до знакових постатей в середовищі еліти на півдні України. Містечко Курісово-Покровське мало велику школу, де навчалоя 116 учнів, метеорологічну станцію, поштове відділення, свою телефонну лінію, кінно-поштову та земську поштову станції, лікарню, чотири постійних двори, дві корчми тощо. Тут проходила важлива поштова дорога Одеса – Вознесенськ [17]. Він покращив садово-парковий ансамбль, розташований на тридцяти десятинах і разом з архітектором Миколою Костянтиновичем Толвінським перетворив його на справжній витвір мистецтва з чіткою розбивкою алей, розмаїттям кущів, квітів, оновленими кам'яними й мармуровими скульптурами. Крім того, Іван Іраклійович влаштував в південній частині оранжерею з тропічними рослинами, в якій росло понад дві тисячі екземплярів. Надалі вся його колекція була подарована Ботанічному саду нинішнього університету імені І. І. Мечникова в Одесі. Курісівським садом і парком завідував спеціально запрошений на роботу з Франції досвідчений садівник Гюше, який влаштував, з поміж іншого, новий спосіб вирощування саду – з шпалерних рядів. Практикував він також висадку плодкових дерев у карликових формах, з поміж яких були кращі сорти яблук, груш, вишень, черешень, персиків. Гідне місце займала колекція винограду з 63 різних сортів [18, с. 119].

Однією з найголовніших і наймасштабніших справ Івана Іраклійовича стало висадження великого лісу. В статистичному описанні поселення, здійсненому Статистичним відділенням при Херсонській губернській земській управі в період 28 вересня – 4 жовтня 1882 р. шляхом подвірного перепису було зазначено, що І. І. Курис займається штучним лісорозведенням з 1873 року, серед різних порід дерев переважають породи акації, ясена, гледичії, клена, береста та ін. Щороку він висаджував щонайменше по три з половиною десятини лісу, а для цього було необхідно по 14600 штук молодих дерев на кожен десятину [17]. Ця ж інформація потрапила на сторінки енциклопедії Брокгауза і Єфрона [15]. З часом ліс розрісся до 340 гектарів і вже в ХХ ст. був оголошений Регіональним ландшафтним Тілігульським парком.

Впродовж ХІХ століття держава багаторазово заохочувала жителів Південної України до справи лісорозведення в південно-українському краї. Так, восени 1828 року імператор Микола І затвердив указ «Відносно виплат і нагород за успіхи в поширенні садівництва та лісорозведення в Новоросійському краї». Згодом з подібною ініціативою виступило Товариство сільського господарства Південної Росії, оголосивши конкурс на краще заліснення ділянок в двадцять п'ять і п'ятдесят десятин. Нові Положення про премії за лісорозведення в Російській імперії були затверджені в 1876 р., а потім в 1901 р., за якими до цієї справи заохочували як поміщиків, так і селян [5, с. 258].

Значну роль в активізації процесів лісорозведення та садівництва на півдні України відіграли земства, створені згідно з реформою 1864 року як виборні органи місцевого самоврядування. Крім сприяння в розвитку освіти, охорони здоров'я, будівництва доріг тощо, земська діяльність в цьому напрямі була однією з складових державної політики [3]. Створені в більшості губерній країни земства були більш близькими до реалій лісорозведення на місцях і тому впливали та реагували на ситуацію більш ефективно, про що свідчать різноманітні дані. На засіданнях земських управ, під час зборів земських гласних обговорювалися можливості та проблеми розведення лісу в губернії, вироблялися різні проекти оліснення.

Херсонська губернія, яка особливо потерпала від нестачі лісів, мала хороший досвід лісорозведення як відомими в краї приватними особами, так і земськими органами, що намагалися діяти спільно з державою та всіма зацікавленими в залісненні степових просторів. Земства спільно з казенними лісництвами та розплідниками, що були в губернії, активно працювали щоб забезпечити саджанцями всіх бажаючих. Так, в Тираспольському повіті земська управа своїм коштом влаштувала деревні розплідники, що значно здешевлювало вартість саджанців.

Земські агрономи, статистики та окремі землевласники, аналізуючи причини неврожаїв від яких потерпала Херсонська губернія в останню третину XIX ст., розуміли, що лісові насадження належать до могутніх засобів, які впливають на розподіл опадів та врожайність. Отже, оліснення степу в великих розмірах мало сприяти покращенню кліматичних умов і створенню сприятливих потенцій для ведення сільського господарства. Серед повітів губернії, що були найменше заліснені, особливо виділявся Одеський. Одеська повітова управа для детального вивчення питання про лісорозведення створила спеціальну комісію з числа науковців Новоросійського університету, спеціалістів Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії, гласних повіту, що займалися цією справою в своїх маєтках. До комісії увійшли – В. І. Мазаракій – голова Товариства; Д. Н. Абашив – професор університету, М. П. Боровський – секретар Товариства, І. І. Курис, І. М. Єранцев – гласні повітових земських зборів [5, с. 256]. Земські діячі, що відстоювали справу лісорозведення, на прикладі своїх господарств переконували, що насадження лісу у більш-менш значних масштабах, дозволяє створити перепони для пануючих у степовій зоні вітрів, зменшити їх вплив на висушування ґрунтів, а також сприяти відчутному збільшенню опадів.

Як гласний Одеського земського повітового зібрання Іван Куріс в 1872 році підняв питання перед депутатами про лісорозведення, його значення і перспективи в краї. Через два роки він знову виступав в повітовому земському зібранні вже з більш аргументованою доповіддю і конкретними пропозиціями. Доповідь разом з постановою зібрання були передані в губернську управу,

де в травні 1875 року на XI чергових земських зборах повіту відбулося обговорення і прийняття конкретних заходів. Управа запропонувала гласним доповідь «Про лісорозведення та іригацію в Одеському повіті» і за результатами її обговорення були вироблені правила з лісорозведення та заходи щодо лісозбереження в повіті. Окрім того, земська управа запропонувала для координації та злагоджених дій всіх зацікавлених у цій справі на земських повітових зборах обрати комісію, яка б здійснювала та контролювала процес оліснення повіту. До комісії ввійшли обрані зборами гласні (від трьох до п'яти осіб) та члени Управи. Голова постійної комісії з лісорозведення обирався також на зборах. Лише земство визначало території, що підлягали засадженню деревами. Серед завдань земства та комісії велика увага приділялася заохоченню приватних осіб до корисної в повіті справи через надання їм грошової допомоги та спеціальних пільг для лісорозведення [20].

З 80-х рр. XIX століття у Херсонській губернії розпочався новий етап лісорозведення. Його головною метою було створити сприятливі умови для сільськогосподарських культур шляхом розведення лісу, висаджуючи дерева смугами. Серед тих, хто в Одеському повіті активно займався лісорозведенням, була саме родина Курісів. Успіхи ініціативного І. І. Куріса у справі лісорозведення були настільки значними, що члени Одеського відділу Російського імператорського товариства садівництва прийняли рішення ознайомитися з його досвідом. Після відвідин Курісово-Покровського маєтку в звіті Товариства було зазначено, що відвідувачів найбільше вразили масштабні території, засаджені деревами, що займали площу в сто п'ятнадцять десятин. Значними були лісові масиви, які господар маєтку висаджував на той час вже п'ятнадцять років. Ліс в основному ріс на північно-східному схилі доволі високого пагорбу. Особливу зацікавленість у членів комісії викликали плодові насадження. Старий сад був закладений ще п'ятдесят років тому і в ньому переважали сорти груш. Меншим за розмірами був шпалерний сад, який в степовій зоні був скоріше за все єдиним і унікальним явищем та вразив відвідувачів мистецтвом і ретельністю догляду. Завдяки наполегливості досвідченого садівника Гюше, який його доглядав та удоскона-

лював, в саду було поєднано велику кількість найкращих раніше відомих і нових сортів плодкових дерев в різноманітних шпалерних формах. Колекція плодкових дерев в саду Куріса на той час складалася зі 130 сортів яблук та 130 сортів груш, 15 сортів слив, 19 сортів вишень та черешень, 8 сортів персиків та десятків чудових сортів винограду [6, арк. 32 зв.]. Іван Куріс не тільки сам популяризував культуру садівництва, а й всіляко підтримував інших у цій нелегкій справі. З багатьох господарських проблем степової України Іван Іраклійович написав наукові статті, в тому числі з питань лісівництва [14]. Слава про Курісівські сади і ліси була настільки великою, що за саджанцями до нього приїздили з Ананьївського, Балтського та інших повітів губернії.

Більшість поміщиків, і серед них І. І. Куріс, у своїх господарствах влаштовували невеличкі переробні підприємства. Широке розповсюдження в поміщицьких господарствах одержало борошномельне виробництво. Майже кожен маєток мав свої парові вітряки. При них влаштовували просорушки й олійниці. Для внутрішніх потреб деякі власники організовували цегельні заводи. Іван Іраклійович стежив і за технічними новинками. Наприклад, в його маєтку була одна з перших в Херсонській губернії молотильних машин, а в 1878 році там встановили 12-ти сильну парову машину, яка цілий рік приводила в рух безліч агрегатів, що полегшували працю [6, арк. 31 зв.].

Саме в цей період спостерігався великий попит на вовну на внутрішньому та світовому ринках, що створило сприятливі умови для розвитку вівчарства й створення великих господарств, які спеціалізувались на ньому. Цьому сприяла також незначна густота населення в регіоні та політика уряду, який надавав низку пільг особам, що займались вівчарством: виділяли земельні ділянки, надавали грошові кредити, знижували податки тощо. Великі вівчарні господарства могли об'єднуватись в акціонерні компанії і товариства, що створювало ще більш сприятливі умови для його розвитку.

Відчуваючи тенденції розвитку товарного виробництва і ринкових відносин, І. І. Куріс також зосередив свою увагу на вівчарстві, яке у його господарстві навіть потіснило зернове виробни-

цтво. У Курісово-Покровському Іван Іраклійович завів величезне стадо овець, запросивши для розвитку племінного стада австрійського підданого Йосипа Унтерлядштетера [6, арк. 49]. Австрієць влаштував в економії чотири овечі кошари – Шафмейстерську, Суворовську, Олександрівську, Тилігульську. Поголів'я овець виросло з 3000 в 1865 році до 18000 голів в 1878 році. До того ж основу поголів'я складали вівці з високою якістю тонкорунної вовни породи негретті, виведеної німецькими селекціонерами. Вони характеризувались більшим зростом і міцністю статури, давали більшу кількість вовни. За кількох овець цієї породи їх власник отримав золоту медаль від Міністерства державного майна. І. І. Куріс здійснював також експерименти з розведення м'ясних порід овець, зокрема, саутдаунської породи (Southdown) з Англії. За рішенням експертної комісії на сільськогосподарській виставці в 1875 році в Одесі І. І. Куріс здобув нагороду за досягнення у справі вирощування овець. Він порушував клопотання в 1877 році перед радою Товариства сільського господарства про отримання також нагороди (срібної медалі на станіславівській стрічці) для свого підлеглого Й. Унтерлядштетера, з огляду на його досягненні в догляді за стадом і покращенні якостей племінної породи. Членам Товариства А. С. Прилуцькому й А. С. Сахарову було доручено зібрати додаткову інформацію про розведення овець в с. Курісово-Покровському. В доповіді Товариству від 27 серпня 1878 року вони звітували про своє відвідування господарства І. І. Куріса, підтверджували всі висновки експертної комісії 1875 року й підтримували ідею нагородити Й. Унтерлядштетера срібною медаллю [6, арк. 47-48].

І. І. Куріс завіз на територію Південної України свиней угорської породи, які відрізнялись своєю витривалістю, легко переносили місцеву зиму й швидко відгодовувались на місцевих харчах. На сільськогосподарській виставці Одеського повіту він представив 19-місячного кабана вагою 13 пудів [6, арк. 32].

Визнанням результатів роботи І. І. Куріса в галузі сільського господарства стало багаторазове отримання різних нагород на сільськогосподарських виставках – від кубків і почесних відгуків

до бронзових, срібних і золотих медалей. Враховуючи масштаби свого господарства і багатовекторність його спеціалізації, Іван Іраклійович брав участь практично у всіх сільськогосподарських виставках як місцевих, так і зарубіжних, часто входив до їхніх організаційних комітетів. Він із задоволенням ділився досвідом з усіма бажаними і сам намагався переймати всі новачі та кращі результати у інших. З цією метою часто відвідував як в Російській імперії, так і за кордоном відомі господарства і заводи, закуповував в них кращий племінний матеріал. Певних успіхів він досяг і в розведенні коней, свиней, а в господарстві навіть були верблюди. Враховуючи заслуги І. І. Куріса у розвитку південноукраїнського краю, Товариство сільського господарства південної Росії запропонувало обрати його своїм головою. І хоча сам винуватець цього дійства не зміг бути присутнім на засіданні 27 лютого 1886 року, але підтримка його кандидатури була одногосною [7, арк. 6-8]. Так відомий одеський поміщик і губернський предводитель дворянства, дійсний статський радник Іван Іраклійович Куріс став ще й Президентом цього товариства.

Після смерті Івана Іраклійовича Куріса в 1898 році маєтком в с. Курісово-Покровське опікувався його син Іван Іванович. З огляду на його військову службу (вийшов у відставку лише 1907 року) й революційні зміни початку ХХ століття, можна стверджувати, що господарство велося вже без певної системи, відбувався спад, більшість галузей ще мали інерційний розвиток, але стійкою була тенденція до скорочення. Події Першої світової війни й революції 1917 року кардинально змінили ситуацію в усіх сферах життя країни, а утвердження радянської влади призвело до того, що володіння Курісів поповнили сумну статистику націоналізованих і розграбованих дворянських маєтностей Південної України.

Отже, головна з тенденцій у розвитку поміщицького господарства на території Південної України другої половини ХІХ – початку ХХ століття полягала в його капіталістичній еволюції. Це було характерним в цілому для України цього періоду. Специфіка регіону проявлялась головним чином у вищій врожайності, ширшому застосуванні оренди на поміщицьких землях, активнішому запровадженні вдосконалених знарядь праці, техніки й раціональних сівозмін. Бурхливий розвиток капіталізму та при-

хід товарно-грошових відносин у традиційні галузі сільського господарства призвів до змін усередині дворянського стану, який активно включився у капіталістичне підприємництво. Серед тих дворян, які перебували в авангарді соціально-економічних процесів капіталізації виробництва перебувала родина Курісів, яка ще впродовж кінця XVIII – першої половини XIX століття зуміла утвердитись серед дворянського стану цього краю. Поряд з іншими дворянами вони зберегли значні станові привілеї й пільги та отримали від уряду найкращі умови для підприємницької діяльності завдяки створеній для них постійній економічній і законодавчій підтримці. Куріси належали до великих землевласників і, навіть, після селянської реформи 1861 року, зберегли у своєму володінні великі масиви земель. Це дозволило їм розвивати основні галузі сільського господарства та окремі напрямки промислового виробництва, пов'язаного з ним. Господарство Курісів можна назвати стабільним і економічно рентабельним. При цьому в окремі періоди його існування превалювали різні напрямки господарювання. Зернове виробництво завжди відіграло важливу роль, хоча посівні площі були нерівномірними й залежали від кількості зданих в оренду земель або розвитку інших галузей. Так, в другій половині 1870-х – першій половині 1880-х рр. домінуючим напрямком стало вівчарство, зокрема, розведення тонкорунних порід мериносів. І. І. Куріс неодноразово отримував нагороди на виставках різного рівня за свій внесок у розвиток цієї галузі в Південній Україні. Помітну роль родина Курісів відіграла також в насаджуванні лісових масивів та озелененні краю. Як предводитель дворянства Херсонської губернії, керівник і учасник багатьох товариств і організацій, Іван Іраклійович відіграв важливу роль у консолідації місцевого нобілітету, спрямувавши його зусилля на утвердження перспектив соціальних та економічних тенденцій у розвитку краю.

Список використаної літератури та джерел

1. Абрамов В. Іван Іраклієвич Куріс (1840–1898) // Художня культура. Актуальні проблеми. 2009. Вип. 6. С. 567-604.

2. Башли М. І. Провінційне дворянство Херсонської та Бессарабської губерній (1861 – 1907 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України. Переяслав-Хмельницький, 2015. 21 с.
3. Башли М. І. Участь Херсонського дворянства в діяльності земських установ краю (друга половина XIX ст.) // Гілея: науковий вісник. 2014. Вип. 80. С. 18-21.
4. Боровский М. И. Исторический обзор пятидесятилетней деятельности Императорского общества сельского хозяйства Южной России с 1828 по 1878 г. Одесса: тип. П. Францова, 1878. 276 с.
5. Волос О. Лісорозведення як один із напрямів діяльності земств Півдня України // Вісник Одеського Історико-краєзнавчого музею. Вип. 10. С. 255-259 // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.history.odessa.ua/publication10/59.pdf> (дата звернення: 10.10.2017)
6. Держархів Одеської області. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 281. 59 арк.
7. Держархів Одеської області. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 110. 47 арк.
8. Кондратюк В. С. Контури просопографічного портрету роду Курісів в історії Південної України // У пошуках гармонії... Наукова збірка до 50-річчя професора Вадима Михайловича Хмарського / Наук. ред. і упор. Е. П. Петровський. Одеса: ТЕС, 2017. С. 303-312.
9. Кондратюк В. С. Іван Онуфрійович Куріс – «таємничий» георгіївський кавалер // Південний-захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. Вип. 21. Одеса: Друкарський дім, 2016. С. 213-223.
10. Кондратюк В. С. У когорті колекціонерів: Іван Іраклійович Куріс як збирач і зберігач духовної спадщини України // Інтелектуальна історія та духовна спадщина України XIX ст.: збірка наукових праць / відп. ред. О. А. Бачинська. Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2017. С. 119-126.
11. Константинова Ю. В. Дворянство Південної України в другій половині XIX – на початку XX ст.: автореф. дис.

- ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України. – Донецьк, 2012. 20 с.
12. Константинова Ю. В. Проблема ролі дворянства в економічному житті південноукраїнських губерній (кінець XIX – початок XX ст.) у науковій літературі // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер.: Історія. 2010. Т. 140, Вип. 127. С. 118-124 // [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdui_2010_140_127_24 (дата звернення: 10.10.2017)
  13. Красюков Р. Г. Дворянский род Курисов // Из глубины времен. № 7. СПб., 1996. С. 141-159.
  14. Курис И. И. Доклад пятому съезду русских сельских хозяев по вопросам «О средствах к сохранению и сбережению лесов». Одесса, 1879. 24 с.
  15. Курисово-Покровское // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Под ред. И. Е. Андреевского, К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского. – С.-Петербург, 1890–1907 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vehi.net/brokgauz/index.html> (дата звернення: 10.10.2017)
  16. Лобко О. А. Посесія у Російській імперії (на прикладі оренди землі в Теплицько-Бубновецько-Ситковецькому маєтку родини Потоцьких, середина XIX – початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. 2008. Вип. 14 // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/13659/13-Lobko.pdf?sequence=1> (дата звернення: 10.10.2017)
  17. Местечко Курисово-Покровское (Балай тож): Статистическое описание поселения, сост. на основании данных, полученных при помощи подворной переписи, произведенной 28 сент. – 4 окт. 1882 г. Статистическим отделением при Херсонской губернской земской управе. Одесса, 1883. 93 с.
  18. Михальченко В. А., Сивирин О. Г. Да будет правда! Одесса: Издательство «Эвен», 2005. 324 с.

19. Музычко А. Семья Курисов и научная элита Одессы в конце XIX – начале XX вв. // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. 2009. № 7. С. 21-24.
20. О лесоразведении и ирригации в Одесском уезде / Доклад Одесской уездной земской управы XI очередному земскому собранию Одесского уезда в мае 1875. Одесса, 1875. 54 с.
21. Пеший А. И. Иван Ираклиевич Курис (к 165-летию со дня рождения) // Одесское археологическое общество. Краткие сообщения Одесского археологического общества. 90 лет Национальной Академии наук Украины. Одесса, 2008. С. 20-23.
22. Пеший А. Наследие Ивана Ираклиевича Куриса // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. Спецвипуск до 50-річчя з дня заснування музею. Одеса, 2005. Вип. 2. С. 36-41.
23. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція. Донецьк, 2003. 319 с.
24. Темірова Н. Р. Поміщицьке господарство Херсонської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. // Наук. пр. НаУКМА. (Миколаїв. філ.). 2001. Вип. 10. С. 49-54.
25. Хмарський В. М. Куріси та Одеське товариство історії і старожитностей: грані співробітництва // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. 2009. № 7. С. 8-11.
26. Циганенко Л. Ф. Дворянство Півдня України (друга половина XVIII – 1917 рр.). Ізмаїл: СМІЛ, 2009. 384 с.
27. Чубіна Т. Рід Потоцьких в Україні (тульчинська лінія). Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2008. 512 с.

**KURIS FAMILY ON THE BACKGROUND OF THE
SOCIAL-ECONOMIC PROCESSES OF SOUTH UCRAIN
DEVELOPMENT DURING THE SECOND HALF OF XIX –
BEGINNING OF XX CENTURY**

The article is dedicated to the members of famous family of Southern Ukraine – to the Kuris family. They played important role in social, economic and cultural life. Based on archive sources and historiography the author made investigation. He traced the capitalistic evolution on the South of Ukraine during the second half of XIX – beginning of XX centuries. It was specific of Ukraine in that period. Specific of the region was shown on high productivity of land, wide application of rent of landlord's territories. Also the developing was shown on active using of advanced tools, technics and rational crop rotation. Quick development of capitalism and razing of commodity money-relations in traditional branch of agriculture lead to changes of nobility state, which actively was including into capitalistic enterprise. Among the nobles who were in the vanguard of social and economic processes of the production capitalization was Kuris family. They could establish themselves as noble members during the end of XVIII – beginning of XIX centuries. Near the nobility they saved some nobles privileges. Therefore Kuris family received many good conditions for business activity. Kuris belonged to big landlords; even after peasant reform in 1861 they saved big places of land on their possession. This helped them to develop basic branches of agriculture and some other directions of industrial production. The culture of Kuris family could be called stable and economical rentable. In different periods of its existence were prevailed different ways of the management. Grain production was always important and played the main role, although crop areas were uneven and were depended on quantity of leased lands for rent or developing of other branches. In the second half of 1870s and first half of 1880s the dominant direction became sheep breeding. I. I. Kuris few times received awards at the exhibitions of different ranks in the South Ukraine. Also I. Kuris was planted the trees and

was keeping the landscaping of the edge. He was very important person in developing the South Ukraine. He also was a good consolidator of the nobility in the questions of social and economic tendentious.

Key words: Ivan Irakliyovych Kuris, charity, nobility, estate, forest explanation, Kurisovo-Pokrovske

СПИСОК ПОСИЛАНЬ (REFERENCES)

Abramov, V., 2009. *Ivan Yraklyeyvych Kurys* [Ivan I. Kuris] (1840-1898) // *Khudozhnya kul'tura. Aktual'ni problemy* [Art culture. Current problems], Vyp. 6, S. 567-604.

Bashly, M. I., 2015. *Provintsiyne dvoryanstvo Khersons'koyi ta Bessarabs'koyi huberniy* [Provincial nobility of Kherson and Bessarabian provinces] (1861 – 1907 rr.): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 – istoriya Ukrayiny. Pereyaslav-Khmel'nyts'kyy. 21 s.

Bashly, M. I., 2014. *Uchast' Khersons'koho dvoryanstva v diyal'nosti zems'kykh ustanov krayu (druha polovyna KHIKH st.)* [Participation of the Kherson nobility in the activities of zemstvo institutions of the region (second half of the nineteenth century.)] // *Hileya: naukovyy visnyk* [Gilea: Scientific Bulletin], Vyp. 80, S. 18-21.

Borovskiy, M. I., 1878. *Istoricheskiy obzor pyatidesyatiletney deyatel'nosti Imperatorskogo obshchestva sel'skogo khozyaystva Yuzhnoy Rossii s 1828 po 1878 g* [Historical review of the fifty-year activity of the Imperial Society of Agriculture of Southern Russia from 1828 to 1878 year]. Odessa: tip. P. Frantsova, 276 s.

Volos, O., 2011. *Lisorozvedennya yak odyn iz napryamiv diyal'nosti zemstv Pivdnyia Ukrayiny* [Forest growing as one of the directions of activity of the Zemstvos of the South of Ukraine] // *Visnyk Odes'koho Istoryko-krayeznavchoho muzeyu* [Bulletin of the Odessa Historical and Local History Museum], Vyp. 10, S. 255-259 // [online]. Dostupno: <http://www.history.odessa.ua/publication10/59.pdf> (data zvernennya: 10.10.2017)

Derzharkhiv Odes'koyi obl. [State Archives of Odessa region].. – F. 22. – Op. 1. – Spr. 281. 59 ark.

Derzharkhiv Odes'koyi obl. [State Archives of Odessa region]. – F. 22. – Op. 1. – Spr. 110. 47 ark.

Kondratyuk, V. S., 2017. *Kontury prosopohrafichnoho portretu*

rodu Kurisiv v istoriyi Pivdennoyi Ukrayiny [Contours of the photographic portrait of the genus Kurys in the history of Southern Ukraine] // *U poshukakh harmoniyi... Naukova zbirka do 50-richchya profesora Vadyma Mykhalovycha Khmars'koho* [In search of harmony ... Scientific collection for the 50th anniversary of Professor Vadim Mikhailovich Khmarsky] / Nauk. red. i upor. E. P. Petrovs'kyy. Odesa: TES, S. 303-312.

Kondratyuk, V. S., 2016. *Ivan Onufriyovych Kuris – «tayemnychyy» heorhiyivs'kyy kavaler* [Ivan Onufryovich Kuris is a «mysterious» St. George's Knight] // *Pivdennyi-zakhid. Odesyka. Istoryko-krayeznavchyy naukovyy al'manakh* [Southwest. Odessa Historical and ethnographic scientific almanac]. Vyp. 21. Odesa: Drukars'kyy dim, S. 213-223.

Kondratyuk, V. S., 2017. *U kohorti koleksioneriv: Ivan Irakliyovych Kuris yak zbyrach i zberihach dukhovnoyi spadshchyny Ukrayiny* [In the cohort of collectors: Ivan Iraklyevich Kuris as collector and keeper of the spiritual heritage of Ukraine] // *Intelektual'na istoriya ta dukhovna spadshchyna Ukrayiny KHIKH st.: zbirka naukovykh prats'* [Intellectual history and spiritual heritage of Ukraine of the XIX century: a collection of scientific works] / vidp. red. O. A. Bachyns'ka. Odesa: Odes'kyy natsional'nyy universytet imeni I. I. Mechnykova, S. 119-126.

Konstantynova, YU. V., 2012. *Dvoryanstvo Pivdennoyi Ukrayiny v druhiy polovyni XIX – na pochatku XX st.* [The nobility of southern Ukraine in the second half of the XIX - early XX centuries]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 – istoriya Ukrayiny. Donets'k. 20 s.

Konstantynova, YU. V., 2010. *Problema roli dvoryanstva v ekonomichnomu zhytti pivdennoukrayins'kykh huberniy (kinets' XIX – pochatok XX st.) u naukoviy literaturi* [The problem of the role of the nobility in the economic life of the southern Ukrainian provinces at the end of the nineteenth and early twentieth centuries in the scientific literature]. // *Naukovi pratsi* [Chornomors'koho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly]. Ser.: Istoriya. T. 140, Vyp. 127. S. 118-124 // [online]. Dostupno: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdui_2010_140_127_24 (data zvernennya: 10.10.2017)

Krasyukov, R. H., 1996. *Dvoryansky rod Kurysov* [The noble

family of the Kuris]. // *Yz hlubyny vremen* [From the depth of time]. № 7. SPb., S. 141-159.

Kurys, Y. Y., 1879. *Doklad pyatomu s"ezdu russkykh sel'skykh khozyaev po voprosam «O sredstvakh k sokhranenyu y sberezhenyu lesov»* [Report to the Fifth Congress of Russian Farmers on "On Means for Conservation and Conservation of Forests"]. Odessa, 24 s.

Kurysovo-Pokrovskoe [Kurisovo-Pokrovsky] // *Éntsyklopedychesky slovar' Brok-hauza y Efrona* [Encyclopedic Dictionary of Brockhaus and Efron]. Pod red. Y. E. Andreevskaho, K. K. Arsen'eva, F. F. Petrushevskaho. – S.-Peterburh", 1890–1907 // [online]. Dostupno: <http://www.vehi.net/brokgauz/index.html> (data zvernennya: 10.10.2017)

Lobko, O. A., 2008. *Posesiya u Rosiys'kiy imperiyi (na prykladi orendy zemli v Teplyts'ko-Bubnovets'ko-Sytkovets'komu mayetku rodyny Potots'kykh, seredyna XIX – pochatok XX st.)* [Possei in the Russian Empire (for example, land lease in Teplitzko-Bubnovetsky-Sitkovets estate Pototsky family, mid XIX - early XX century)] // *Problemy istoriyi Ukrayiny XIX – pochatku XX st.: Zb. nauk. pr. Vyp. 14* [Problems of the History of Ukraine of the XIXth and beginning of the XXth Century: Sat. sciences Ave 2008]// [online]. Dostupno: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/13659/13-Lobko.pdf?sequence=1> (data zvernennya: 10.10.2017)

Mestechko Kurysovo-Pokrovskoe (Balay tozh): Statystycheskoe opysanye poselenyya, sost. na osnovanyy dannykh, poluchennykh pry pomoshchy podvornoj perepysy, proyzvedennoy 28 sent. [The town of Kurisovo-Pokrovskoe (Balay tozh): Statistical description of the settlement, comp. based on data obtained through a household census conducted on 28 September] – 4 okt. 1882 h. *Statystycheskym otdelenyem pry Khersonskoy hubernskoy zemskoy uprave* [Oct. 4 1882 by the Statistical Department under the Kherson Provincial Zemstvo Administration]. Odessa, 1883. 93 s.

Mykhal'chenko, V. A., Syvyryn, O. H., 2005. *Da budet pravda!* [Let there be truth!] Odessa: Yzdatel'stvo «Éven», 324 s.

Muzychko, A., 2009. *Sem'ya Kurysov y nauchnaya élyta Odessy v kontse XIX – nachale XX vv.* [The family Kurisov and the scientific elite

of Odessa in the late XIX - early XX centuries.] // *Visnyk Odes'koho istoryko-krayeznavchoho muzeyu* [Bulletin of the Odessa Historical and Local History Museum]. № 7. S. 21-24.

O lesorazvedenyi y yrryhatsyy v Odesskom uezde, 1875. [About forestation and irrigation in the Odessa district] / *Doklad Odesskoy uezdnoy zemskoy upravly KHI ocherednomu zemskomu sobranyyu Odesskoho uezda v mae 1875* [Report of the Odessa county zemstvo to the 11th ordinary zemstvo meeting of the Odessa county in May 1875]. Odessa, 54 s.

Peshyy, A. Y., 2008. *Ivan Yraklyevych Kurys (k 165-letyuu so dnya rozhdenyya)* [Ivan Iraklyevich Kuris (on the occasion of his 165th birthday)] // *Odesskoe arkheolohycheskoe obshchestvo. Kratkye soobshchenyya Odesskoho arkheolohycheskoho obshchestva. 90 let Natsyonal'noy Akademyy nauk Ukrainy* [Odessa Archaeological Society. Brief communications of the Odessa Archaeological Society. 90 years of the National Academy of Sciences of Ukraine]. Odessa, S. 20-23.

Peshyy, A., 2005. *Nasledye Ivana Yraklyevycha Kurysa* [The legacy of Ivan Iraklyevich Kuris] // *Visnyk Odes'koho istoryko-krayeznavchoho muzeyu. Spetsvypusk do 50-richchya z dnya zasnuvannya muzeyu* [Bulletin of the Odessa Historical and Local History Museum. Special issue for the 50th anniversary of the founding of the museum]. Odesa, Vyp. 2. S. 36-41.

Temirova, N. R., 2003. *Pomishchyky Ukrainy v 1861–1917 rr.: sotsial'no-ekonomichna evolyutsiya* [The landowners of Ukraine in 1861-1917: socio-economic evolution]. Donetsk, 319 s.

Temirova, N. R., 2001. *Pomishchyts'ke hospodarstvo Khersons'koyi huberniyi v druhiy polovyni XIX – na pochatku XX st.* [Housing estate of the Kherson province in the second half of the XIX – early XX century.] // *Nauk. pr. NaUKMA. (Mykolayiv. fil.)* [Science NaUKMA avenue. (Nikolaev fil.)]. Vyp. 10. S. 49-54.

Khmarskyi, V. M., 2009. *Kurisy ta Odes'ke tovarystvo istoriyi i starozhytnostey: hrani spivrobotnytstva* [Kurisy and the Odessa Society of History and Antiquities: the faces of cooperation] // *Visnyk Odes'koho istoryko-krayeznavchoho muzeyu* [Bulletin of the Odessa Historical and Local History Museum]. № 7. S. 8-11.

Tsyhanenko, L. F., 384 s. *Dvoryanstvo Pivdnyia Ukrayiny (druga polovyna XVIII – 1917 rr.)* [Nobility of the South of Ukraine (second half of XVIII - 1917 years)]. Izmayil: SMYL, 2009.

Chubina, T., 2008. *Rid Potots'kykh v Ukrayini (tul'chyns'ka liniya)* [Pototsky family in Ukraine (Tulchin line)]. Cherkasy: Cherkas'kyu TSNTEI, 512 s.

Музичко О. Є.

УДК 903 (477.75)

УЧАСТЬ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ У РОБОТІ НАУКОВИХ З'ЇЗДІВ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

Метою цієї статті є вивчення участі південноукраїнських істориків в роботі наукових з'їздів, які відбувалися в другій половині XIX – на початку XX ст. у Південній Україні, в інших регіонах Російської імперії та поза її межами. Дослідження питання про участь південноукраїнських істориків в роботі наукових з'їздів підтверджує лідируючі позиції Одеси в історіографічному процесі цього регіону. З іншого боку, очевидно, що Археологічні з'їзди, які проводилися кожне трьохріччя в Російській імперії, були потужним засобом залучення в наукове історіографічне поле не тільки академічних істориків, але й істориків другого плану, часто просто аматорів старовини. Загалом, участь істориків з території Південної України в наукових з'їздах було головним осередком розвитку «живої» історичної думки.

Ключові слова: історики, Південна Україна, наукові конгреси, історіографічний процес

Історіографічний процес є багатоаспектним явищем, що охоплює не лише історію написання та видання праць, але й комунікації, апробацію історичних поглядів. Ознакою другої половини XIX ст. була інституціоналізація історичної думки, тобто власне завершення її норматизації, «оздоблення» інфраструктурними